

Επέτειος 800 ετών
από την κοίμηση του
αγ. Μιχαήλ του Χωνιάτου
Μητροπολίτου Αθηνών
1222 – 2022

Φ

Επιμέλεια
αρχιμ. Μιχαήλ Χαρ. Σταθάκης

4. «Εἰς τὴν δευτέραν παρουσίαν»

*Η δευτέρα παρουσία. Λεπτομέρεια
Τριπτύχου. Γεωρ. Κλόντζα, τέλη 16^{ου}.*

Το τέταρτο κατά σειρά αφιέρωμα στον άγιο Μιχαήλ τον Χωνιάτη συμπίπτει με την εορτή των Απόκρεω. Μάλιστα την Κυριακή αυτή αναγιγνώσκεται το χωρίο εκ του Ευαγγελίου στο οποίο ο Χριστός περιγράφει την δευτέρα έλευσή Του, την δευτέρα παρουσία.

Στο σωζόμενο συγγραφικό έργο του αγίου θα συναντήσουμε εκτός των γνωστών επιστολών ή και των προσφωνημάτων του προς αξιωματούχους, μονωδείες και ποιήματα.

Τα περισσότερα έχουν θέμα κάποιο εορτάσιμο γεγονός. Κάθε φορά που θα συναντούμε εορτή και θα έχουμε σχετικό υλικό από τις συγγραφές του αγίου Μιχαήλ θα το προβάλλουμε ώστε να είναι και λειτουργικώς ζων ο λόγος και η διδασκαλία του.

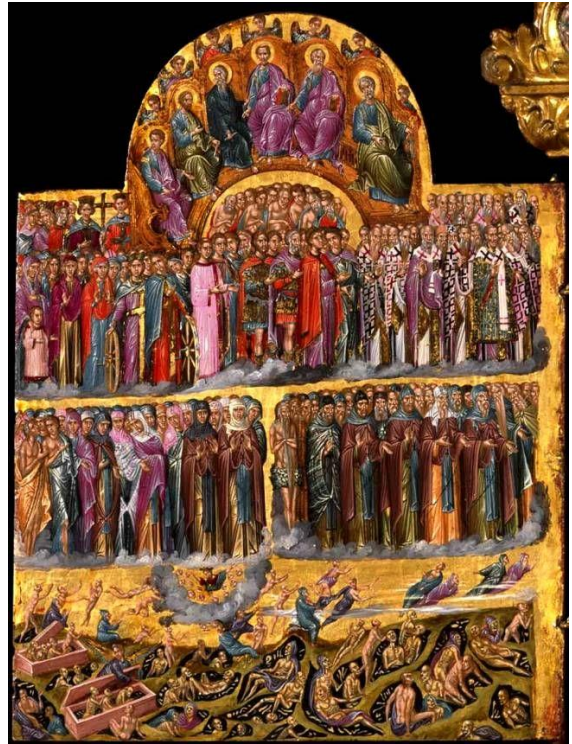
«Εἰς τὴν δευτέραν παρουσίαν»

Τὶς ἱερογραφίης ὀρόων γε σοφίσματα τοῖα
βῆμα θεοῖο ῥίγιστον ὑπόψιον ἐκτυπώοντα
οὐκ ἂν καίριον οὐδ' ἀδεὲς δέος ἐκμάξαιτο,
εἰκόνι μὲν πολυανθέϊ σώματος ὄμματ' ἐρείδων
φαντασίῃ δὲ νόου δίκην ἐσσομένην προδεδορκώς; 5
Ἀβάλε πῶς πάϊς ἄφθιτος ἀθανάτοιο θεοῖο
οὐρανόθεν μὲν ἔραζε κάτεισιν δεύτερον αὖθις
οὐχ οἶος πρότερον πτωχῶ ἐναλίγκιος ἀνδρὶ,
ὥς βασιλῆων δ' ἐκπρεπέων βασιλεὺς ἐρίολβος
κύδει θεσπεσίῳ στρατιῆσι τ' ἐπουρανίησιν, 10
ἐν δὲ θεμιστεύουσιν ἐφεζόμενος θώκοισι,
πᾶσαν πρωτογόνου γαίης Ἀδάμοιο γενέθλην
ἐκ κονίης ξυναγείρει ψυχοβόρου τ' Αἴδαο,
ὑπνόθεν ὥσπερ ἀνεγρομένην ἰαχῇ σάλπιγγος
θᾶσσον ἢ ἀμπετάσαι βλεφάρου φάρος εἴτ' ἐπιμῦσαι, 15
ὄφρα κεν ἔργοις ἐοικότα μισθὸν ἕκαστος ἄροιτο.
Οἶος δ' αὖ ποταμοῖο ῥόος πυριφλεγέθοντος
πρόσθεν ὑπεκπρορέει μετεωροτάτου θώκοιο,
κλύζων ἐρίβρομος ἐν φλογίνοις ῥοθίοισιν ἀλιτρά.
Πρῶτα μὲν οὖν γε διακρίνων ἄτε πώεα ποιμῆν 20
δεξιτερὴν μὲν ἄρα προβάτοις ἔπαγε πραέεσσι,
λαίην δ' αὖθις ἀλήταις κρημνοβάτοις τ' ἐρίφοισι,
αὐτὰρ ἔπειτα δικάσας ἀμφοτέροις μετέειπεν
ᾧδε μὲν ἰσταμένοισι, δεξιτερῆς ἐπὶ χώρης,
«δεῦρ' ἴτε πατρὸς ἐμεῖο ἐπιστεφεῖς εὐλογίησι 25
κληροῦχοι βασιλείης ἔστε μενούσης αἰεὶ,

ὡς βρῶσίν τε πένησι πόσιν τε χιτῶνά τε δόντες»,
 τοῖς δ' ἐπ' ἀριστερῆς· «ᾧ κατάρατοι, νηλέες τε,
 ἔρρετε τῆλ' ἀπ' ἐμοῦ ἐς ζαφλεγές ἀθάνατον πῦρ».
 Ἐνθ' ἀγαθοῖσι μὲν ἐξανέωγεν ἐρατὸς κῆπος, 30
 δενδρέων ορχάτοισι τεθηλῶς καρποφόροισιν
 ὅσσα φυτηκομέων θεὸς ἐξανέηκεν ἔωθι,
 αἰχμὴ δὲ φλόγεος πυλαωρὸς τοῖςδ' ὑπόειξεν
 ὄφρα φυτὰ ζωῆς τρυγῶεν ἀειζώοιο,
 ἀμφι θεὸν δὲ χορείαν ἄληκτον ἀνελίσσοντες 35
 φάεος ἀτρεκέος πίμπλονται γηθοσύνης τε,
 ἀγγέλοις ὕμνοπόλοις συμμολπάζοντες αἰοιδάς.
 Οἱ δ' αὖ ἀλιτροὶ τίσεων ἐς χώρους ἐλάονται
 ἔνθα γέεννά τε πυρὸς ἀειφλεγέος γενέτειρα
 καὶ τ' ἔρεβος μέλαν ἠδ' ἐξώτερον ἠδὲ βάθιστον. 40
 Ἐν δὲ ῥίγιστος τάρατος, ἐν δὲ τ' ὀδόντων ἀραγμὸς
 οἰκτρὸν βεβρυχότων ἐν ἀπειρεσίης ὀδύνησι,
 σῆτές τ' ἄγρυπνοι πολυαλγέες ἰοβόλοι τε,
 οἷς ἔπι ἄλγε' ἄπαυστα, γόοι, θρηνοὶ στοναχαί τε.
 Τάλας ἐγώ, τρίχες ὀρθαὶ μοι, κραδίη δὲ πατάσσει 45
 ὅσομένου γραπτοῖσι τύποισιν, ὅποι' ἐν ἐσόπτρῳ,
 ὅσαι τλήμονας ἡμέας ἐκδέξονται ποιναί·
 εἶθ' ὠφέλλομεν οἱ γ' ἐρίφοισιν ἐόντες ὁμοῖοι
 μή ποτε νηδύος ἐκ μογερῆς πίπτειν γε θύραζε
 ἢ δίκας ἐξαποτινέμεν ἐς λυκάβαντας ἀπείρους. 50

Ακολουθεῖ ἡ ἀπόδοση τοῦ ποιήματος στα νέα ελληνικά ἀπὸ τὴν Χριστίνα Παλακίδου ὅπως δημοσιεύθηκε σε ἐργασία τῆς με θέμα «Μετάφραση, γλωσσικὴ ἀνάλυση καὶ σχόλια στα ποιήματα τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη», στο Μτπ Βυζαντινῆς Φιλολογίας τοῦ ΔΠΘ στο μάθημα «Το ποιητικὸ ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη»:

«Ποιος, αν έβλεπε βέβαια τέτοιου είδους επινοήματα της αγιογραφίας να αποτυπώνουν μπροστά στα μάτια μας το φοβερότατο βήμα του Θεού, δεν θα αντιλαμβανόταν το αρμόζον και βέβαιο δέος προσηλώνοντας από τη μια τα μάτια του σώματος στη στολισμένη εικόνα ενώ από την άλλη έχοντας δει εκ των προτέρων με τη φαντασία του νου του τη μέλλουσα κρίση; Αλίμονο, πως ο άφθαρτος Υιός

Η δευτέρα παρουσία. (ό.π.)

του αθάνατου Θεού κατεβαίνει για δεύτερη φορά πάλι από τον ουρανό προς τη γη όχι όπως προηγουμένως όμοιος με το φτωχό άνθρωπο αλλά πάμπλουτος βασιλιάς ανάμεσα στους διαπρεπείς βασιλείς με θεϊκή δόξα και ουράνια στρατεύματα καθισμένος σε δικαστικό θρόνο θα συγκεντρώσει κάθε γενιά της αρχέγονης γης του Αδάμ από τη σκόνη και τον ολέθριο Άδη σαν να τη σηκώνει από τον ύπνο με την ιαχή σάλπιγγας ταχύτερα από το άνοιγμα και κλείσιμο των βλεφάρων για να λάβει ο καθένας μισθό αντίστοιχο με τα έργα του. Και έτσι πάλι η ροή του ποταμού που είναι όμοιος με πύρινες φλόγες θα κατευθύνεται από υψηλότατο θρόνο προς τα εμπρός με ηχηρό θόρυβο ξεπλένονται στις αμαρτίες με πύρινα κύματα. Πρώτα, λοιπόν, επειδή ο ποιμένας στα δεξιά οδηγεί τα ήμερα πρόβατα, ενώ στα αριστερά πάλι τα ερίφια που περιπλανώνται και αναρριχώνται στους γκρεμούς και έπειτα αφού δικάσει και τα δύο απευθύνει το λόγο σε αυτούς που στέκονται εδώ, δηλαδή στο

δεξιό μέρος: «Εμπρός, προχωρήστε οι στεφανωμένοι με τις ευλογίες του Πατέρα μου, να είστε κληρονόμοι της βασιλείας που διαρκεί αιώνια γιατί δώσατε τροφή, νερό και χιτώνα στους φτωχούς» και σε αυτούς που βρίσκονται στα αριστερά είπε: «Καταραμένοι και άσπλαχνοι, φύγετε μακριά από μένα στο αθάνατο φλογερό πυρ». Τότε βέβαια για τους αγαθούς έχει ανοίξει εντελώς ένας εράσιμος κήπος που αφθονεί σε δέντρα με περιβόλια γεμάτα καρπούς όσα ο Θεός καλλιεργώντας με φροντίδα άφησε να φυτρώσουν από την αρχή του κόσμου, ενώ η άκρη της φλόγας ως φρουρός σ' αυτά εδώ υποχώρησε για ν' απολαμβάνουν τα φυτά της αιώνιας ζωής. Από την άλλη γύρω από το Θεό σχηματίζουν ακατάπαυστα χορωδία και γεμίζουν με την αγαλλίαση του πραγματικού φωτός ψάλλοντας μαζί με τους αγγέλους που υμνολογούν άσματα.

Η δευτέρα παρουσία. (δ.π.)

Οι αμαρτωλοί πάλι διώκονται σε χώρους τιμωρίας όπου βρίσκεται η Γέννα, η γενέτειρα της φωτιάς που καίει διαρκώς και το μαύρο σκοτάδι που είναι και έξω από το θείο φως και πολύ βαθιά. Εκεί είναι ο φοβερότατος Τάρταρος και εκεί είναι η σύγκρουση των οδόντων που τρίζουν με οικτρό τρόπο μέσα σε άπειρες οδύνες και σκουλήκια άγρυπνα και φίδια δηλητηριώδη, φίδια που προκαλούν πολύ πόνο και σ' αυτούς που υπάρχουν ακατά-

παυστοι πόνοι, κλαυθμοί, θρήνοι και στεναγμοί. Εγώ, ο ταλαίπωρος, οι τρίχες μου σηκώνονται, η καρδιά μου επιφέρει κλονισμό καθώς προβλέπω μέσα από τα ζωγραφισμένα σχέδια, όπως σε καθρέφτη, πόσες ποινές περιμένουν εμάς τους δυστυχισμένους. Μακάρι εμείς βέβαια που είμαστε όμοιοι με τα ερίφια να μην πέφταμε στη γη ποτέ από την ταλαίπωρη κοιλιά παρά να τιμωρούμαστε στην αιωνιότητα».

Ι. Ν. Αγ. Γεωργίου Κουβαρά

Μετά το 1204 και την Δ΄ Σταυροφορία περιοχές της Ανατολικής Αυτοκρατορίας -ορθόδοξες στο δόγμα- αρχίζουν να πέφτουν η μία μετά την άλλη στα χέρια των σταυροφόρων. Στην Αθήνα ιδρύεται το Δουκάτο των Αθηνών και ο Ορθόδοξος επίσκοπος αντικαθίσταται από τον Λατίνο. Ο Παπάς Ιννοκέντιος Γ΄ σε επιστολή του επιτρέπει στον Λατίνο επίσκοπο Αθηνών να δέχεται υπό το ωμοφόριό του τους ορθόδοξους ιερείς, εκείνους που θα δεχτούν το πρωτείο της Ρώμης και θα μνημονεύουν το όνομά του. Αυτός ήταν ο μόνος τρόπος θεραπείας του Σχίσματος του 1054 κατά τον κατακτητή!

Παράλληλα ιδρύονται ναοί στην Επισκοπή των Αθηνών οι οποίοι τιμούν τους Αποστόλους Πέτρο και Παύλο ως μία προσπάθεια της Δυτικής Εκκλησίας να ωραιοποιήσει τον εκλατινισμό της Ανατολής. Ο άγιος Μιχαήλ έχει βρει καταφύγιο στην Κέα και από εκεί προσπαθεί να ρυθμίσει τα της Μητροπόλεως του αλλά και την αντίσταση του αττικού λαού. Υπό την εμπνευσμένη καθοδήγησή του οι ναοί οι οποίοι ιδρύονται και αγιογραφούνται φέρουν εξωτερικά χαρακτηριστικά όσα οι Λατίνοι επιθυμούσαν όπως η τιμή των αποστόλων Πέτρου και Παύλου, εσωτερικά όμως είναι γεμάτοι με εικόνες ομολογητών αγίων ή και αυτής της παράστασης της δευτέρας παρουσίας κατά την οποία θα δώσουν λόγο οι αμαρτωλοί και εξωμότες. Στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Κουβαρά η παράσταση της δευτέρας παρουσίας αντί για τον συνήθη τόπο της στα δυτικά δηλαδή του ναού τοποθετείται επί του τέμπλου. Μια ιδιαιτερότητα στην θέση των αποστόλων δίνει το στίγμα της αντίστασης των Ορθοδόξων κατά των εισβολέων Λατίνων. Παραθέτουμε ένα απόσπασμα από την διπλωματική εργασία του Διονύσιου Πολιτοπούλου με τίτλο «Μνημειακή ζωγραφική στην Λατινοκρατούμενη Αττική και απεικόνιση της δευτέρας παρουσίας»:

«Στον ναό του Αγίου Γεωργίου στον Κουβαρά, η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας εικονίζεται στο ανώτερο τμήμα του οξυκόρφου κτιστού τέμπλου... Στο κέντρο της σύνθεσης δεσπόζει μετωπικός ο Χριστός, καθισμένος σε πλούσια διακοσμημένο θρόνο με υποπόδιο, μέσα σε ελλειπτική δόξα, που αποδίδεται με μονοχρωμία και ορίζεται από λευκό κυματιστό περίγραμμα...

*Η Δευτέρα παρουσία, λεπτομέρεια.
Ι. Ν. Αγ. Γεωργίου Κουβαρά.*

Με την δεξιά του παλάμη προβαίνει σε χειρονομία αποδοχής των Δικαίων, ενώ με την αριστερή αποδοκιμάζει τους κολασμένους που εικονίζονται στις κατώτερες πλευρές της σύνθεσης. Φορεί χιτώνα καφέ χρώματος με κίτρινες και γκριζωπές χρυσοκονδυλιές, πλούσια διακοσμημένο με μαργαριτάρια και φυτικά διακοσμητικά. Διακοσμημένα είναι επίσης ο θρόνος και το φωτοστέφανό του... Πλαισιώνεται από συμμετρικό χορό Αγγέλων, όπως συνηθίζεται, οι οποίοι εικονίζονται είτε ολόκληροι είτε τμηματικά, καλυπτόμενοι εν μέρει από την Δόξα του. Φορούν αυτοκρατορικά ενδύματα επίσης κατάφορτα με διακοσμητικά στοιχεία, κρατούν σκήπτρα και σφαίρες και

και φέρουν φωτοστέφανα ώχρινα, κόκκινα και μπλε... Εκατέρωθεν του Χριστού απεικονίζονται, σε στάση δέησης ως είθισται, η Παναγία με σκούρο μπλε χιτώνα και μωβ μαφόριο και ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος με καφέ χιτώνα και λαδοπράσινο μανδύα με μηλωτή... Δίπλα τους εκατέρωθεν του Χριστού εικονίζονται έξι όρθιοι Απόστολοι, ανά τριάδες, μπροστά από πλούσια διακοσμημένο σύνθρονο με ερεισίνωτο. Αναγνωρίζονται στα αριστερά του Χριστού και δίπλα από τον Ιωάννη τον Πρόδρομο ο Πέτρος, ενώ στα δεξιά δίπλα από την Παναγία ο Παύλος. Η προβεβλημένη θέση τους δικαιολογείται λόγω του χαρακτηρισμού τους ως «κορυφαίων» μεταξύ των υπόλοιπων Αποστόλων. Σύμφωνα με την Ντ. Μουρίκη η πρωτοκαθεδρία τους στην παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας ειδικότερα, μπορεί να ερμηνευθεί και εξαιτίας του συσχετισμού τους με τα εσχατολογικά οράματα που αποτυπώνονται στις αντίστοιχες απόκρυφες αποκαλύψεις που τους αποδίδονται.

Ο Πέτρος στρέφεται προς το κέντρο της σύνθεσης. Ταυτίζεται με ευκολία τόσο από τα φυσιογνωμικά του χαρακτηριστικά, όσο και από τα κλειδιά που κρατά στα χέρια του ως φύλακας του Παραδείσου. Η εικονογραφική αυτή λεπτομέρεια συνηθίζεται στην ζωγραφική παράδοση στους πρώτους χριστιανικούς χρόνους και σταδιακά καθίσταται σπάνια στο Βυζάντιο μέχρι τον 13^ο αιώνα, ενώ αντίθετα διατηρείται στη δυτική εικο-

*Η Δευτέρα παρουσία, λεπτομέρεια.
I. Ν. Αγ. Γεωργίου Κουβαρά.*

*Η Δευτέρα παρουσία, λεπτομέρεια.
Ι. Ν. Αγ. Γεωργίου Κουβαρά.*

νογραφία. Η σποραδική επανεμφάνισή της τον 13^ο αιώνα στην μνημειακή ζωγραφική της ανατολικής Εκκλησίας, θεωρείται δυτική επιρροή. Ο Παύλος στρέφεται ελαφρώς προς το κέντρο της σύνθεσης, με το δεξί του χέρι να προβαίνει σε χειρονομία ικεσίας, χωρίς να κρατά κώδικα ή ειλητάριο, όπως συνηθίζεται. Ιδιαίτερη είναι και η απόδοση της μορφής του, καθώς εικονίζεται με λιγότερο εμφανή τα σημεικά του χαρακτηριστικά και με γκριζα μαλλιά και γένια, απεικόνιση εξαιρετικά σπάνια.

Η επιλογή απόδοσης των φυσιογνωμικών αυτών χαρακτηριστικών εγείρει ερωτηματικά, καθώς θα ήταν δύσκολο να ερμηνευθεί αποκλειστικά με βάση την ενδεχόμενη αδεξιότητα ή άγνοια του ζωγράφου, δεδομένης της παγιοποίησης της εικόνας της μορφής του Παύλου ήδη από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια. Δεν θα μπορούσε να αποκλεισθεί ενδεχομένως η πιθανότητα να γίνεται προσπάθεια απόδοσης χαρακτηριστικών συγκεκριμένης υπαρκτής προσωπικότητας, η οποία με κάποιον τρόπο σχετιζόταν είτε με την τοιχογράφηση του ναού, είτε με την διοίκηση της Εκκλησίας κατά την περίοδο αυτή, είτε και με τα δύο...

Στην περίπτωση της παράστασης της Δευτέρας Παρουσίας στον Αγ. Γεώργιο, παρατηρούνται σημαντικές ιδιαιτερότητες. Κατ' αρχάς η ασυνήθι-

*Η Δευτέρα παρουσία, λεπτομέρεια.
Ι. Ν. Αγ. Γεωργίου Κουβαρά.*

στη (ίσως και μοναδική) τοποθέτησή της στο τέμπλο αντί του νάρθηκα του ναού αιφνιδιάζει και εγείρει ερωτηματικά. Έχει υποστηριχθεί (χωρίς όμως την απαραίτητη ανασκαφική τεκμηρίωση), πως αυτό θα μπορούσε να ερμηνευθεί από την χρήση του) ναού κυρίως ως κοιμητηριακού... Εάν κάτι τέτοιο ισχύει, η κατεξοχήν αυτή εσχατολογική παράσταση θα ήταν ορατή από το ποίμνιο καθ' όλη την διάρκεια της εξοδίου ακολουθίας και θα επιτελούσε πλήρως τον παιδαγωγικό και ποιμαντικό της σκοπό. Σε κάθε περίπτωση, θα μπορούσε να υποτεθεί (ενδεχομένως βάσιμα), πως ο ζωγράφος δύσκολα θα μπορούσε να προβεί σε αυτήν την «αυθαίρετη» χωροταξική παρατοποθέτηση, χωρίς την καθοδήγηση ή έστω την ανοχή κάποιου θεολογικά καταρτισμένου δωρητή. Η υπόθεση αυτή δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί καθώς δεν σώζεται καμία κτητορική ή αφιερωματική επιγραφή.

Εκτός αυτού ιδιαιτερότητα αποτελεί η απεικόνιση των Αποστόλων ορθίων στην συγκεκριμένη παράσταση, αλλά και ο περιορισμένος αριθμός τους (ζωγραφίζονται έξι από τους δώδεκα). Η εξαιρετικά σπάνια αυτή εικονογραφική απόκλιση ερμηνεύεται ενδεχομένως ως επίδραση της παράστασης της Μεγάλης Δεήσεως, η οποία συσχετίζεται εννοιολογικά θεολογικά με την παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας. Επιπλέον οι θέσεις των πρωταποστόλων Πέτρου και Παύλου είναι αντίστροφες από τις συνήθεις, γεγονός ασυνήθιστο αλλά όχι μοναδικό. Η τοποθέτηση του Παύλου στα δεξιά του εν δόξη Χριστού, είναι μάλλον απίθανο να έγινε τυχαία. Η τιμητική αυτή θέση θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως προτίμηση έναντι του Πέτρου. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε ενδεχομένως να θεωρηθεί συνειδητή προβολή του ορθοδόξου δόγματος και συνεπώς έμμεση αντίσταση κατά της Λατινοκρατίας, καθώς κατά την παράδοση ο Πέτρος, ως ιδρυτής της Εκκλησίας της Ρώμης και πρώτος Επίσκοπός της, θεωρείται σύμβολο και προστάτης της παπικής έδρας. Ο Παύλος αντίθετα θεωρείται, ως Ιδρυτής της εκκλησίας των Αθηνών, πηγή και έμβλημα της Ορθόδοξης θεολογίας».